

KUR'AN'DA ALLAH'IN MUTLAK İRADESİ VE İLMİ KARŞISINDA İNSANIN İRDE ÖZGÜRLÜĞÜ

Hamdi GÜNDOĞAR*

ÖZET

İslâm'da insan özgürlüğü problemi Kur'an'da bildirilen Allah'ın mutlak iradesi ve ilmiyle beraber ele alınmak durumundadır. Çünkü insanın varlığı bizatihi kendinden olmayıp, onu yaratan Allah'a bağlıdır. İnsanın dünyaya gelişi de, dünyayı terk etmesi de Allah'ın iradesi ve ilmi dahilindedir. İnsanın hür iradesiyle tercihlerini yapma potansiyel ve kabiliyeti de yine Allah'ın güç ve iradesi kapsamındadır.

Kur'an'da Allah'ın mutlak irade ve ilim sahibi olduğunu bildiren ayetlerin yanı sıra, insanın da irade sahibi olduğunu belirten birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde insanların yaptıkları şeylerden sorumlu olduğu, iyi şeyler yaptıklarında mü-kâfat, kötü şeyler yaptıklarında ise ceza alacakları bildirilmektedir. Kur'an'ın insanları bu şekilde uyarması ve yaptıklarından sorumlu tutması, insanın özgür bir iradeye sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İrade, İlim, Hürriyet.

FREEDOM OF MAN'S WILL IN THE FACE OF GOD'S ABSOLUTE WILL IN THE KORAN

The problem of human freedom in Islam must be adressed together with the absolute will and knowledge of God that reported in the Koran. Because one's own existence is not self- but it depends on God. The arrival of man in the world, but also to leave the world is within God's will and his wisdom. The free will of human potential and the ability to make choices also are covered by God's power and the will.

Verses in the Koran that states that God's absolute will and knowledge, as well as the owner, there are many verses stating that people have the willpower. These verses is reported that the people responsible for things they do and the verses reward people when they make good things, bad things when they reported to the penalty claims. In this way to keep people alert and responsible for the actions of the Qur'an, shows that human beings have free will.

Key Words: Koran, Will, Knowledge, Freedom.

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hamdigundogar@hotmail.com

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın mutlak iradesi ve ilminden haber veren birçok ayetin yanı sıra,¹ insanın irade sahibi olduğunu vurgulayan ve yaptıklarından sorumlu olduğunu belirten ayetler de bulunmaktadır.² Kur'an'da, irade ve ilim sıfatları ile beraber, Allah'ın diğer isim ve sıfatları zikredilerek, O'nun kâinattaki hâkimiyeti vurgulanmaktadır. Bunun yanında, insanlardan, doğru yolu seçenlerin kendi lehine, sapkınlığa düşenlerin de kendi aleyhlerine bir fiil gerçekleştirdikleri bildirilmekle, insanların irade sahibi varlıklar oldukları ve fiillerinden sorumlu oldukları belirtilmiştir.³

İrade meselesinde tartışmaların cereyan ettiği en önemli husus; Allah'ın mutlak iradesi karşısında insan iradesine yer olup olmadığıdır. Allah'ın mutlak iradesi ve ilmi her şeyi kuşatıyorsa, insanın irade hürriyetinden bahsedilebilir mi? Allah insanın irade ve fiillerinin de yaratıcısı mıdır? İnsan için mutlak bir özgürlük söz konusu mudur? İslâm âlimleri bu ve buna benzer sorulara cevap aramışlardır.

Hürriyet meselesinin esas dayanağı şüphesiz ki, Allah'ın mutlak iradesinin yanında, insanın da hürriyeti olup olmadığıdır. Bir başka ifadeyle, insan hürriyetinden bahsedebilmenin ön koşulu onun irade sahibi olmasıdır. İnsan, fiillerini şu veya bu şekilde yapmayı ya da yapmamayı tercih edip seçebilmeli ki onun hürriyetinden bahsedilebilsin.⁴

İnsan özgürlüğü problemi, Kur'an'da bildirilen Allah'ın mutlak iradesiyle beraber ele alınmak durumundadır. Çünkü insanın varlığı bizatihi kendinden değil, onu yaratan Allah'a bağlıdır. İnsanın dünyaya gelişi de, dünyayı terk etmesi de Allah'ın iradesi dahilindedir. İnsanın hür iradesiyle tercihlerini yapma potansiyel ve kabiliyeti de yine Allah'ın güç ve iradesi kapsamındadır. Başka bir ifadeyle insanın dünya hayatını yaşaması, tamamen Allah'ın iradesinin bir sonucudur. Bu sebeple insan iradesi üzerinde konuşulurken, kâinatı ve insanı kuşatan Allah'ın mutlak iradesi ve hâkimiyeti göz önünde bulundurulmalıdır.

İslâm düşünce tarihinde Filozoflar ve kelâm âlimleri, Allah'ın mutlak irade ve ilmi hususunda görüş ve düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Bunlardan bazıları Allah'ın mutlak irade ve ilmi karşısında insana özgürlük tanımazken, diğerleri insanın iradesinde özgür olduğu şeklinde görüşler ortaya koymuşlardır.

Kur'an'da Allah'ın mutlak iradesi ve ilmi ile insan iradesini ihtiva eden ayetlere geçmeden önce, İslâm düşünce tarihinde irade ve ilim konusunda ortaya konulan düşünceleri özet mahiyetinde ele almakta fayda mülâhaza ediyoruz.

¹ Bkz. el-Bakara, 2/26, 185, 253; Âl-i İmran, 3/108; el-En'am, 6/125; er-Ra'd, 13/11; el-İsra, 17/16; el-Ahzab, 33/17; el-Cin, 72/10; el-Mü'min, 40/31.

² Bkz. Âl-i İmran, 3/145; el-Enfal, 8/62,71; Yusuf, 12/25; el-İsra, 17/18; el-Hac, 22/25; el-Ahzab, 33/28-29.

³ Bkz. el-Bakara, 2/281; el-Kehf, 18/29; el-İnsan, 76/3.

⁴ Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an Bütünlüğü İçinde Tahlili", *Ekev Akademi Der.* 1998/I, sy, 3, s. 19.

1. Kelâm Mezheplerinin İrade ve İlim İle İlgili Görüşleri

İslam düşünce tarihinde irade konusunda yapılan tartışmalarda birbirine zıt iki temel görüşün ortaya çıktığı bilinen bir husustur. Bunlardan birincisi; Allah'ın mutlak iradesi karşısında insandan iradeyi tamamen nefyeden, insanı cebre mahkûm, irade sahibi olmayan bir varlık durumuna düşüren Cebriyye mezhebinin görüşüdür. İkincisi ise, Kaderiyye/Mu'tezile mezhebinin tefvize⁵ dayalı, insana fiillerinde özerklik tanıyan düşüncedir. Ehl-i Sünnet'in iki mezhebi olan Eş'ariyye ve Matürîdiyye'ye mensup âlimler ise bu konuda cebr ve tefviz'in arasında yer alan, Allah'ın mutlak iradesi yanında insana da kesb yoluyla bir irade alanı açmaya çalışan görüşler ortaya koymuşlardır.

Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Ata (ö. 131/748)' ya göre, insan yaptıklarını hür bir irade ile yapmakta ve sonuçlarına katlanmaktadır. Allah'ın insanların iradesine ve fiillerine müdahalesi söz konusu değildir. Aksi halde Allah'ın adaletine gölge düşmüş olur.⁶

Mu'tezili âlimler, iradenin hâdis bir fiil olduğunu ve insanın fiillerinde tamamiyle hür iradesine göre hareket ettiğini söylemişlerdir.⁷ Mu'tezilî âlimlere göre irade fiili sıfatlardandır ve bir mahalde olmaksızın hâdistir. Allah'ın mürid oluşu, mürid olmadığı bir andan sonradır. Zira Allah sonradan olma bir irade ile diler. Allah'ın zatî veya kadîm bir irade ile dilemesi doğru değildir.⁸

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/934), eserlerinde Allah'ın mutlak ve zatî bir irade sahibi olduğunu belirtmiştir.⁹ Eş'arîlere göre irade, Allah ile kaim olan ezeli bir sıfattır. Allah'ın iradesi hayır ve şer olarak Allah'ın ilmine uygun olarak meydana gelen her şeyi içine alır. Allah'ın irade etmediği bir şey meydana gelmez, irade ettikleri de meydana gelir.¹⁰ Allah'ın iradesi mutlak ve her şeyi kuşatmaktadır. İnsanın fiilleri de Allah'ın iradesinin kapsamı içindedir. İnsanın fiillerinin dayandığı bir iradesi vardır, dolayısıyla insan fiillerinde özgür sayılır. İşte insanın özgür olması ve fiillerine de ihtiyari fiiller denilebilmesi için bu fiillerin insanın irade ve tercihinin dayanması kâfidir. Ancak bu irade ve tercih insandan kaynaklanmaz, aksine Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Bundan dolayı Eş'arîyye'ye göre insan, fiillerinde tercih sahibi olduğu halde ihtiyarında mecburdur.¹¹

Eş'arîler iradeyi Allah'ın bir sıfatı olarak ele almışlar ve insan iradesini ise "kesb" olarak isimlendirmişlerdir. Eş'arîlere göre kesb; insan iradesiyle Allah'ın takdiri arasındaki bir telif ve uyumdur. Buna göre insan irade ve kesb sahibidir. Ancak bu iradenin muayyen ve mukadder şey üzerine bir tesiri, yani fiil ve eylemlerinde bu iradenin bir fonksiyonu yoktur. Yalnız ona kasıt ve niyet halinde katılır

⁵ Tefviz; insanın fiillerinde Allah'ın iradesinden bağımsız olarak kendi iradesiyle hareket etmesidir.

⁶ Şehristanî, *el-Milel*, I, 61; Bkz. el- Cürcanî, *Şerhu'l-Mevakıf*, VIII, 172.

⁷ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l Usulî'l-Hamse*, s. 431.

⁸ Kadı Abdülcebbar, a.g.e., s. 431 vd.; Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyin*, I/266; Şehristanî, *el-Milel*, I, 78.

⁹ Eş'arî, *el-İbane*, s. 50.

¹⁰ Bağdadî, *Usûli'd-Din*, s. 122.

¹¹ Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader* s.78.

ki işte buna kesb denir.¹² Burada görüldüğü gibi insan iradesi olarak değerlendirilen 'kesb' in özgürlük bağlamında insana her hangi bir alan açmadığı, insanın fiil ve eylemlerinde tamamen ilahi iradeye bağlı olduğu sonucu çıkmaktadır.

Matürîdîliğin insan iradesi ve özgürlüğü hakkındaki görüşü Eş'arîlikten farklıdır. Ebu Mansur el-Matürîdî (ö.333/944)'ye göre insanların fiilleri Allah'ın ihtiyar ve iradesiyle yaratılmaktadır. Fiillerin insana aidiyeti ise, insanın irade ve kesbi ile olması dolayısıyladır. İnsanın fiillerinde Allah'ın yaratıcı olması; Allah'ın insanın fiilleri üzerinde irade sahibi olması demektir. İnsanın fiillerini cüzi iradeyle kesb etmesi ise, insanın fiillerinde irade ve ihtiyar sahibi olduğunu göstermektedir.¹³ Dolayısıyla Allah, mutlak ve külli iradeye sahiptir. İnsan ise cüz'i iradeye sahiptir ve bu iradeyi Allah yaratmamaktadır.¹⁴

İnsan irade ve fiilleri konusunda Matürîdîlik ve Eş'arîlik arasındaki en önemli fark; Matürîdîliğe göre cüzi iradenin yaratılmamış olduğudur. Matürîdîlik, cüzi iradenin yaratılmamış olduğunu söylemekle insanın hür bir irade ve ihtiyara sahip olduğunu, fiil ve eylemlerini bu iradeyle özgür bir şekilde kendisinin gerçekleştirdiğini ifade etmiş olmaktadır. Bundan dolayı insan yaptıklarından sorumlu olup sevap ve cezaya müstehaktır.

Allah'ın irade sıfatı üzerinde olduğu gibi, O'nun ilmi ile ilgili olarak da İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren çeşitli görüş ve düşünceler ortaya konulmuştur. İlk dönem İslâm âlimlerinden Hasan el-Basrî, (ö. 110/728), Allah'ın ezeli ilmiyle insanların fiillerini bildiği kanaatindedir. Ancak ona göre bu ilim mâlûma ve insan iradesine tâbi olup, zorlayıcı değildir. İnsanlar özgür iradeleriyle öyle davranacaklarından dolayı Allah öyle bilmektedir.¹⁵

İmam Azam Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin Allah'ın ilmi hakkındaki görüşü şöyledir: "Allah, ezeli ilmiyle kıyâmete kadar olacakları bilir ve buna göre 'Levh-i Mahfûz'a yazar. Olaylar zamanı gelince Allah'ın ilmine göre meydana gelir." Ancak Ebû Hanîfe'ye göre Allah'ın 'Levh' teki yazısı hüküm olarak değil, vasıf olarak mevcuttur. Allah'ın bilmesi; yok olanı yokluğu halinde yok olarak, var olanı da varlığı halinde var olarak bilmedir. Ayakta olanı o haliyle, oturanı da oturduğu haliyle bilir.¹⁶

Allah'ın ilim sıfatı Ehl-i Sünnet kelâm ekolleri olan Eş'arî ve Matürîdiyye'ye göre ezelidir. Allah, varolanları bu ezeli bilgisiyle bilir. Ancak Allah'ın ezeli bilgisi varlıklar üzerinde zorlayıcı bir durum teşkil etmez.

İnsan fiillerinin mahiyetine kitaplarında geniş yer veren Eş'arî kelâm âlimlerinden Fahreddin er-Râzî'ye göre Allah insanların fiillerinin meydana geleceğini

¹² Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî*, s. 30.

¹³ Bkz. Matürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 364-365, 387.

¹⁴ Seyyid Bey, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, s.10-13,168; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 331; Toprak, "İnsanın Fiilleri Konusunda Matürîdî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf." *SÜİFD*, 1990/3; s. 184; Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî*, s.30.

¹⁵ Sinanoğlu, "Allah'ın Ezeli İlminin İnsan Özgürlüğünü Kuşatıcılığı Sorunu" *KSÜİFD*, 4(2004) s. 29-30.

¹⁶ Bkz. Ebu Hanife, *Fıkıh-ı Ekber*. s. 72; Sinanoğlu, *a.g.m*, s. 30.

veya gelmeyeceğini bilir. Ona göre meydana gelmeleri Allah'ın ilmi dahilinde olan şeylerin gerçekleşmesi zorunludur. Allah'ın ilmi dışında bir şeyin meydana gelmesi ise mümkün değildir.¹⁷

Matürîdî kelâm âlimlerinden İbn Hümam, Allah'ın külliyyatı ve cüziyyatı bütün yönleriyle bildiğini ve O'nun ilminin dışında hiçbir şeyin cereyan etmediğini ve bütün hâdislerin, bütün cüzleriyle Allah'ın ilmine muhtaç olduklarını belirtir.¹⁸ Allah fiillerini gerçekleştirmede irade sahibidir. Çünkü O, bütün eşyayı yapıp yapmamada muhtârdır. Fâili Muhtâr'ın ise yapacağı şeyleri bilmesi gerekir. İhtiyâr ancak ilimle olur. Bir şeyi yaratmayı kasteden Allah, o şeyi bildikten sonra ona yönelir. Bu zaruridir.¹⁹

Mu'tezile âlimleri, kadimlerin çoğalmasına yol açar endişesiyle Allah için ezeli sıfatların varlığını kabul etmemişlerdir. Mu'tezile sadece sıfat siygasında gelen Mevcud, Hayy, Âlim ve Kadir sıfatlarının Allah'ın zatıyla kaim olduğunu kabul etmiş, Allah'ın diğer sıfatlarının ise muhdes olduğunu iddia etmiştir.²⁰ Mu'tezile'den Ebu'l-Huzeyle el-Allaf (ö.235/849)'a göre Allah âlimdir. O'nun ilmi zatıdır.²¹ Mu'tezile'ye göre Allah varlıkları ve var olacakların cüziyyatını bilir.²²

Allah'ın mutlak kudreti ve ilmi konusunda naklettiğimiz bu özet bilgilerden anlaşıldığı gibi, kelâm âlimleri birbirlerinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Mu'tezile âlimleri Allah'ın kadim bir iradesinin olmadığını, hadis bir irade ile irade ettiğini söylemişlerdir. Böyle olunca Mu'tezile'ye göre insanın irade ve fiilleri Allah'ın mutlak iradesi kapsamında değildir ve dolayısıyla insan kendi hür iradeyle hareket eder ve fiillerini gerçekleştirir.

Eş'arî ve Matürîdî kelâm âlimleri Mu'tezile'nin görüşünün aksine, Allah'ın kadim ve mutlak irade sahibi olduğunu ve insan irade ve fiillerinin de Allah'ın mutlak iradesi kapsamında olduğunu ifade etmişlerdir. Eş'arî ve Matürîdî âlimler Allah'ın iradesinin kadimliği konusunda Mu'tezile karşısında yer almakla beraber insan irade ve kesbi hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Kelâmi birçok meselede farklı görüşler ortaya koyan Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin Allah'ın mutlak ve ezeli ilmi konusunda benzer görüşler ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Mu'tezile'nin Allah'ın zatıyla kaim ve ezeli olarak kabul ettiği dört sıfattan birisi ilimdir. Ehl-i Sünnette olduğu gibi Mu'tezileye göre de Allah ezeli olarak âlimdir ve varlıkları her yönüyle bilir.

Kelâm mezheplerinin irade ve ilim ile ilgili görüşlerini özetledikten sonra, şimdi Allah'ın mutlak iradesine Kur'an'da nasıl yer verildiğini görelim.

¹⁷ Bkz. Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye*, IX,40; Gündoğar, *Fahreddin er-Râzî'de İnsan Fiilleri*, s. 102.

¹⁸ İbn Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 60; Ayrıca Bkz. Güneş, *İbnü'l-Hümâm'ın Kader Anlayışı*.

¹⁹ Kutluboğa, *Şerhu'l-Müsâyere*, s. 59-60.

²⁰ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, s. 183.

²¹ Şehristani, *el-Milel*, I, 46.

²² Râzî, *el-Metâlibu'l-Âliye*, IX, 30.

2. Kur'an'da Allah'ın Varlıklar Âlemi Hakkındaki Mutlak İradesi

İrade kelimesi, talep etmek, istemek manasına Arapça "rvd" kökünden "İf'al" vezninde mastardır. İrade kelimesi; isteme ve dileme gibi ilk anlamların yanı sıra, kasdetmek, kurmak, idare etmek, emretmek, harekete geçme gücü ve yeteneği gibi anlamları da içermektedir.²³ Kur'an'da Allah'ın bir şeyin olmasını irade ettiğinde ona "ol" demesiyle o şeyin olduğu bildirilmektedir. "(O), göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Bir şeyi dilediğinde ona sadece «Ol!» der, o da hemen oluverir."²⁴ Bu ve buna benzer ayetlerde Allah'ın mutlak iradesiyle kâinata hakim olduğu ve dilediği anda dilediği şeyi yaratabileceği bildirilmektedir.

Kur'an'da irade anlamında kullanılan bir diğer terim "meşîet"tir. "Meşîet" "şae" fiilinin mimli mastarı olarak türetilmiştir ve "şae" fiilinin en yaygın mastarı olarak kullanılmıştır. "Şae" ile "erade" fiilleri genelde aynı anlamda kullanılmaktadır. Bununla birlikte meşîetin "birini bir şeye zorlamak" anlamına geldiği belirtilmiştir.²⁵ "Şey" kelimesinin mevcut anlamına gelmesinden dolayı "şae" fiili için icad anlamı da verilmiştir. Kelâmcıların çoğuna göre meşîet kavramı, irade kavramıyla aynı anlamdadır. Genel olarak irade kavramı yerine kullanılabilirse de, bazılarına göre aslında meşîet; şeyin îcadı ve isâbetidir. Allah hakkında kullanıldığında îcad etme, insanlar için kullanıldığında ise isâbet etme anlamındadır. Allah'ın meşîeti 'şey'in varlığını gerektirir. "*Vemâ teşâûne illâ en yeşâallâhu Rabbul âlemîn*" (Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz)²⁶ ayetinde bildirildiği üzere, Allah'ın meşîet ettiği olur, etmediği olmaz.²⁷ Şöyle de denilebilir; Allah'ın bir iş hakkında iradesi, yasa (sünnetullah) olmazsa, insanların o işte bir irade ve fiili olmaz. İnsanların bir şeyi gerçekleştirebilmeleri ancak Allah'ın o fiili gerçekleştirme imkânlarını yaratmasına bağlıdır.

İlahi irade; Allah'ın mümkün olan her şeyi caiz olan şekillerde, sınırsız vakitlerden birinde yapma veya yapmama konusundaki tayin, tercih ve tahsisidir. İrade Allah'ın vacip sıfatlarındandır, zıddı olan cebir ve zorlama ise Allah için düşünülemez. Kâinatın hudusu, yani sonradan oluşu Allah'ın zorunlu bir fail olmayıp irade ve ihtiyar sahibi olmasının bir delilidir. Allah'ın irade sıfatı yalnız aklen caiz ve mümkün olanlarla ilgilidir, Onun iradesi muhale taalluk etmez. Allah, ezeli iradesi ile mümkün ve caiz şekiller ve ihtimallerin bir kısmına ezelde tahsis eder. Varlık âlemine çıkacak şeyin varlığının yokluğuna tercihini, zaman, mekân, keyfiyyet ve gerçekleşmesini tahsis etmek, her şeyin bir irade gereği ortaya çıktığını ve çıkmaya devam ettiğini ifade eder. Bunun aksine bir ihtimal yoktur. İrade sıfatı Allah'ın ilim sıfatıyla yakından ilgilidir ve ilim sıfatına uygun bir şekilde

²³ Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, "r-v-d" maddesi. III, 187-191.

²⁴ el-Bakara, 2/117; Ayrıca bkz. el-En'am, 6/73; en-Nahl, 16/40; Yasin, 36/82.

²⁵ İbn Manzur, a.g.e., "ş-y-e" maddesi, I, 103-106.

²⁶ et-Tekvîr, 81/29.

²⁷ Râğıp el-İsfahânî, *Müfredât*, r-v-d maddesi, s. 206. İrade ve Meşîet kavramları hakkında geniş bilgi için bkz. Memiş, "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları" *DEÜİFD*, XXXI/2010.

gerçekleşir. Bu uygunluk da ezelîdir. İlm-i İlâhîde değişme mümkün olmadığı gibi ilâhî iradede de değişiklik söz konusu değildir.²⁸

İlâhî irade; tekvinî (kevnî) ve teşriî (dini) irade olarak ikiye ayrılır. Tekvini irade; Allah'ın kâinattaki varlıkların oluşumu ile ilgili olan iradesidir. Tabiat kanunları, insanın fitratı, tekvini irade ile var olmuştur. Burada insanın iradesiyle müdahil olacağı bir alan söz konusu değildir. Tekvini irade hayır, şer, taat ve ma'siyetin tamamına ilişkindir.²⁹ Örneğin tekvini iradeye taalluk eden ayetlerden birisi şöyledir: "...Allah sizi helak etmeyi murad ediyorsa zaten öğüt vermenin size bir faydası olmaz..."³⁰

Teşriî irade; Allah'ın rızasına uygun emirlerini ve dini kuralları içine alan iradesidir. Yani, yaratıcının, yarattığından yapmasını istediği, irade ettiği şeylerdir. Onun irade ettiği her şey iman ve iyi ameller çerçevesine girmektedir. Teşriî irade yalnız hayra ve taata taalluk eder.³¹ Teşriî iradede Allah'ın dilemesi, o iradenin gerçekleşmesini gerektirmez. İnsanların seçim ve tercihlerinin bu irade ile birleşmesi sayesinde teşriî irade gerçekleşmiş olur. "...Allah dinî hükümler koymakla, size kolaylık getirmek istiyor, sizi zora, sıkıntıya sokmak istemiyor..."³² "Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emrediyor (irade ediyor)..."³³ ayetleri, teşriî iradeye taalluk eden ayetlerden bazılarını teşkil etmektedir.

Allah'ın iradesi, O'nun her şeye kadir olduğunu³⁴, İlâhi iradenin kesinlikle geri çevrilemeyeceği³⁵, Allah'ın ceza verme yönünde tecelli eden iradesinden kimsenin korunamayacağı³⁶, Allah'ın kurduğu düzenin gereği bir şeyin olmasına "ol" demesinin yeteceği³⁷, Allah'ın insanlara zarar vermeyi veya fayda sağlamayı istemesi halinde, kimsenin karşı çıkmaya güç yetiremeyeceği³⁸ vb. şekillerde tecelli eder.

Kur'an, Allah'ın iradesinin mutlaklığı ve insan iradesinin sınırlılığına şöyle işaret etmektedir: "De ki, ey mülkün sahibi Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden de alırsın. Dilediğini güçlü, dilediğini zayıf edersin. İyilik senin elindedir. Evet, Sen her şeye gücü yetersin"³⁹ "De ki, Allah'ın dilemesi dışında, ben kendime ne bir yarar sağlayabilir ne de bir zarar verebilirim..."⁴⁰ "Rabb'iniz, sizi daha

²⁸ İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, s. 270

²⁹ İzmirli, *a.g.e.*, s. 270.

³⁰ Hud, 11/34.

³¹ İzmirli, *a.g.e.*, s. 270.

³² el-Bakara, 2/185.

³³ en-Nahl, 16/90.

³⁴ el-Maide, 5/17.

³⁵ er-Ra'd, 13/11.

³⁶ el-Ahzab, 33/17.

³⁷ Yasin, 36/82.

³⁸ el-Feth, 48/11.

³⁹ Al-i İmrân, 3/26.

⁴⁰ Yunus, 10/ 49.

iyi bilir, dilerse size merhamet eder ve dilerse sizi cezalandırır. Biz seni kendilerinden sorumlu olarak göndermedik.”⁴¹

Kur'an'ın yukarıda zikrettiğimiz ayetlerinde, insanla ilgili tasarrufların asıl itibariyle Allah'ın mutlak iradesine bağlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca insanın iradesiyle gerçekleştirdiği fiil ve davranışların, Allah'ın iradesi ve evrene koyduğu yasalardan (sünnetullah) bağımsız olmadığı gerçeğini de ilgili ayetlerin anlamından çıkarmak mümkündür.

Kur'an'da insan iradesinin mutlak bir vasıf taşımayıp mukayyed olduğu bildirilmektedir. “...Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”⁴² ayeti buna bir örnektir. Eş'arî'ye göre bu ayet, bizim ancak Allah'ın irade etmemizi istediği şeyleri irade edebileceğimizi haber veriyor.⁴³ Bundan dolayı bütün fiillerin müridi Allah'tır. Bunun aksi Allah'a acizlik getirir.⁴⁴

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) mezkûr ayeti şöyle yorumlamaktadır: “Kader ve insan iradesi ile ilgili olarak delil getirilen bu ayette, insanların bir iradeye sahip oldukları, ancak bununla beraber insanların söz konusu iradesinin mutlak olmayıp Allah'ın iradesine uygunlukla kayıt altına alındığında şüphe yoktur. Dolayısıyla burada sorumluluk insana, hüküm ise Allah'a aittir.” Yazır, ilgili yorumunu şu şekilde sürdürmektedir: “İnsan kendi kaderini kendi keyfine göre çizemez. İnsan, Allah'ın dilemesi çerçevesinde sorumludur. Allah ise hiç bir kayda bağlı olmadan dilediğini yapar.”⁴⁵

İnsan iradesinin mutlak bir vasıf taşımadığını bildiren “Alemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe, siz dileyemezsiniz”⁴⁶ ayeti için Fahreddin er-Râzî şöyle diyor: “Allah, dileme gücünü insanlara vermeyi dilerse, ancak o zaman insan irade etme kudreti gösterebilir, çünkü irade fiili, sonradan meydana gelen, yaratılan bir sıfattır. Onun meydana gelmesi için, mutlaka başka bir iradeye ihtiyaç vardır. Dolayısıyla insanların fiilleri, olumlu da olsa, olumsuz da olsa, Allah'ın iradesine dayanır.”⁴⁷

Gerek Eş'arî ve Razî ve gerekse Yazır'ın görüşlerinden şu sonucu çıkarabiliriz: Allah'ın her şeyi kapsayan mutlak bir iradesi vardır. Allah'ın bu mutlak iradesi karşısında insan iradesi tamamen cebr altında değildir, fakat bütünüyle Allah'ın mutlak iradesinden de bağımsız değildir. Bu görüşü şu ayetlerde desteklemektedir. “Ayetlerimizi yalanlayanlar karanlıklarda (kalmış) sağırlar ve dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırtır, kimi de dilerse onu doğru yola koyar.”⁴⁸ “Eğer Allah sizi azdırmak istemişse, ben size öğüt vermek istesem de nasihatım size fayda vermez...”⁴⁹

⁴¹ el-İsrâ, 17/ 54.

⁴² el-İnsan, 76/ 30.

⁴³ Eş'arî, *el-Luma'*, s. 57.

⁴⁴ Toprak, “İnsanın Fiilleri Konusunda Matûrîdî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf”, s. 180.

⁴⁵ Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, VIII,473.

⁴⁶ et-Tekvir, 81/29.

⁴⁷ Râzî, *Mefatihu'l-Ğayb*, XXXI,76.

⁴⁸ el-En'am, 6/39.

⁴⁹ Hud, 11/34.

İbn Rüşd (ö.1198), "Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı, fakat o dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yapageldiğiniz işlerden elbette mes'ul olacaksınız."⁵⁰ ayetini şöyle yorumlamıştır: " Allah'ın istediğini dalalette kılması, ve istediğini hidayette kılması, toplum hayatında yolunu şaşırmış, yani kendi tabiatları gereği dalalette hazırlanmış, iç ve dıştan kendilerini kuşatan saptırıcı sebeplerle sapıklığa yönelmiş birtakım insanların durumunun bildirilmesidir.⁵¹ Bu ayette, insanların yaptığı fiillerden sorumlu tutulacağı aşikârdır. Ama aslolan bu mana ile birlikte, gerçekte ilahi iradeye bağlı olarak cereyan eden sıfatlarda, Allah'ın her şeyi ihata eden mutlak bir irade sahibi olduğunun teyid edilmesidir.⁵²

Fahreddin er-Râzî, Allah'ın iradesinin mutlak olduğuna delalet eden ayetlerden birinin "*Oysa Rabb'in dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi inanırdı. İnanmaları için, insanları sen mi zorlayacaksın?*"⁵³ olduğunu belirterek, bu ayette, Allah'ın tüm insanların inanması hususunda ilahi iradenin tahakkuk etmediğini ifade eder. İnsan irade ve fiillerinin Allah'ın iradesi ve yaratmasına bağlı olduğu görüşünde olan Râzî, Allah'ın gerek evrendeki varlıklar ve gerekse insanın irade ve fiilleri üzerinde mutlak irade sahibi olduğu görüşünü ortaya koymuştur.⁵⁴

Necati Öner, insan hürriyetinin sınırsız olmadığını, onun üzerinde Allah'ın mutlak iradesinin olduğunu şöyle ifade eder: "Seçme hürriyeti insan için ancak sınırlı bir alanda söz konusu olabilir. İnsanın hayatıyla ilgili önemli hususlar bunu kanıtlar. İnsanın dünyaya gelişi kendi elinde değildir, dünyayı terk edişi de böyledir. Bu durum insanı kendisini aşan bir varlıkla yüzyüze getirmekte ve sonsuz hürriyete sahip mutlak bir varlığı düşündürmektedir. Hürriyet konusu işlenirken böyle mutlak bir varlığı dikkate alma zorunluluğu doğar. Hürriyet meselesi üzerine eğilen akıl için, mutlak hürriyete sahip bir varlığı hesaba katmak kaçınılmaz olur. İster kabulü, ister reddi olsun, mutlak varlık üzerinde düşünmeden hürriyet meselesi için bir çözüm yolu bulunmaz."⁵⁵

Allah'ın iradesinin mutlaklığı, O'nun iradesinin ve hâkimiyetinin kapsamı dışında bir şeyin kalmamasını zorunlu kılar. Bunun tersi, Allah'ın iradesinin mutlaklığına hâlel getirir. O halde Allah, kâinattaki bütün mevcudatı irade etmiş, kudreti ile yaratmış ve koyduğu yasalarla da idare etmektedir. Allah'ın iradesiyle, akıl ve irade sahibi olarak yarattığı insan, O'nun iradesi ve koyduğu yasalara uygun olarak irade ve tercih kabiliyetine sahip olmuştur.

İrade fiilini, yukarıda zikredilen farklı anlamlarla beraber düşündüğümüz zaman, bu fiilin; dileme, isteme gibi anlamların yanı sıra, aynı zamanda Allah'ın kâinattaki varlıklar üzerindeki sistemi ve düzeni anlamını da içerdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu bağlamda Kur'an ayetlerinde ifade edilen Allah'ın sünneti

⁵⁰ en-Nahl, 16/93.

⁵¹ İbn Rüşd, *el-Keşf-an-Menahici'l-Edille*, s. 135.

⁵² Altıntaş, "Kelâmi Ayetleri Okumada Anlama Yöntem", *CÜİFD*, 1996/I, s. 108.

⁵³ Yunus, 10/99.

⁵⁴ Bkz. Râzî, *Mefâîhu'l-Ğayb*, XVII/139-140.

⁵⁵ Öner, *İnsan Hürriyeti*, s. 32.

(sünnetullah) ⁵⁶ kavramı da, Allah'ın mutlak iradesi ve hâkimiyeti noktasında mütalaâ edilebilir. Allah'ın evrendeki hâkimiyet ve idaresi sadece kevni olaylarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda insan davranışlarını da kapsamakta ve dolayısıyla tarihin akışını da ilgilendirmektedir. Nitekim Allah'ın mutlak iradesini bildiren ayetlerin büyük çoğunluğunda muhatap insan olmuştur.

Kur'an'da belirtildiği üzere, insan, akıl ve iradesiyle diğer varlıklardan farklı olmakla birlikte, 'sünnetullah'ın dışına çıkan bir varlık değildir. Allah'ın mutlak iradesi ve hâkimiyeti, canlı ve cansız bütün varlıkları kuşattığı gibi, insan iradesini ve onun fiillerini de içine almaktadır. Allah'ın mutlak iradesi kapsamına, insanın iradesinin ve dolayısıyla fiillerinin de girmesi tabiidir. Kur'an, ilahi iradenin mutlak, özgür ve önüne geçilemez olduğu, dolayısıyla insanın iradesini sınırladığı,⁵⁷ hayır ve şer olarak olup-biten her şeyin Allah'ın iradesi istikametinde gerçekleştiği,⁵⁸ fakat Allah'ın iradesinin mutlak, hikmete dayalı ve adil olduğu, insanlar için asla cebri ve zulmü içermediğini bildirmektedir.⁵⁹ Diğer taraftan insanın iradesini konu edinen ayetlerde, onun pratik hayatına dair iradesine dikkat çekilmektedir. İnsanın fiilleri ve ahlâkına ilişkin Kur'an ayetleri, insanın iradesinde özgür olduğunu,⁶⁰ bundan dolayı, onun iyi ya da kötü şeyleri gerçekleştirdiğini ve bunun sonucunda ilahi adalete uygun olarak mükâfat veya cezaya müstahak olacağını bildirmektedir.⁶¹ Allah'ın mutlak iradesi, insanın sınırlı iradesini kuşatmaktadır. Ancak söz konusu irade, insan iradesi açısından zorlayıcı bir durum meydana getirmemektedir. Her şeyi kuşatan Allah'ın ilmi nasıl ki insan fiilleri üzerinde bir cebri gerektirmiyorsa, Allah'ın iradesi de insan fiillerinde bir zorlama sebebi teşkil etmemektedir.

3. Kur'an'a Göre Allah'ın Varlıklar hakkında Ezeli Bilgiye Sahip Oluşu

İlim lugatte; cehaletin zıddı, ⁶²şuur, hissetmek, algılamak, hayal etmek⁶³ gibi anlamlara gelir. İstilahî olarak ilim; bir şeyi hakikatiyle idrak etmek, bir şeyin kendisinde mevcut olan veya olamayan hususların ne olduğuna karar vermektir.⁶⁴

İlahi bilgi; mutlak, şüphesiz, bütün detaylarıyla, gizli, açık, gayb ve şahadet cihetiyle bilmek anlamındadır.⁶⁵ Allah'ın ilim sahibi olması, şüphesiz bütün varlığı her yönüyle bilmesini gerektirir. Allah'ın mutlak bilgisi O'nun kâinattaki irade ve koyduğu yasalarla beraberdir. Allah'ın ilmi, zamanın ezel, ebed ve şimdi olarak

⁵⁶ Bkz. el-Fatır, 35/43; el-İsra, 17/77; el-Ahzab, 33/38, 62; el-Feth, 48/23.

⁵⁷ Bkz. el-Bakara, 2/253; er-Ra'd, 13/11; el-Ahzab, 33/17.

⁵⁸ Bkz. el-En'am, 6/125; el-İsra, 17/16; el-Cin, 72/10.

⁵⁹ Bkz. el-Bakara, 2/26, 185; Âl-i İmran, 3/108; el-Mü'min, 40/31.

⁶⁰ Bkz. Âl-i İmran, 3/145; el-İsra, 17/18; el-Ahzab, 33/28-29.

⁶¹ Bkz. el-Enfal, 8/62,71; Yusuf, 12/25; el-Hac, 22/25.

⁶² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XII, 417-418.

⁶³ Tehanevi, *Keşşafu Istilahati'l-Funûn*, II, 1056.

⁶⁴ İsfahani, *Müfredat*, s. 343; Cürçani, *et-Ta'rifat*, s. 103.

⁶⁵ Bkz. el-Bakara, 2/55, 77, 216, 220, 232, 235, 255; Âl-i İmran, 3/7, 29, 66, 140, 142; en-Nisa, 4/66; el-A'raf, 7/7; Hud, 11/14; el-Mülk, 67/26; el-Ahkaf, 46/23.

isimlendirilen bütün kısımlarını kapsar. Başka bir ifadeyle O'nun bilgisi, varlığı bütün değişimleriyle beraber içine alır.

Kur'an, Allah'ın ilminden ve varlıklar üzerindeki güç ve hâkimiyetinden şöyle bahsetmektedir: *"Her dışının neye gebe olduğunu Allah bilir. Ve rahimler ne eksil-tir, ne artırır, onu da bilir. O'nun katında her şeyin bir ölçüsü vardır. Allah görünmeyeni de bilir, görüneni de, O büyüktür ve çok yücedir."*⁶⁶

Allah'ın yaratmış olduğu varlıklarla ilgili bütün ayrıntıları bilmesi, ilahi ilminin gereğidir. Canlı veya cansız, herhangi bir varlığın ve o varlıkla ilgili herhangi bir durumun, Allah'ın ilminin dışına çıkması mümkün değildir. Allah'ın ilminin bu keyfiyetini, Hamdi Yazır şöyle açıklıyor: *"Allah'ın bilgisi, bütün incelikleri, bütün tedbirleri ve sonuçları içeren bir bilgidir. Allah katında her şey bir ölçü ile-dir. Başından sonuna kadar belli sınırlar içinde bir takdir ile-dir. Her şey kendi özünde ve haddi zatında ölçülmüş, biçilmiştir. Her şeyin haddi ve hududu vardır ve zincirleme olarak bütün sebepler silsilesiyle tamamen Allah'a dayanır. O'nun ilmiyle çerçevelenmiş olmayan hiçbir şey yoktur. Her şeyin kendi özünde herhan-gi bir varlık mertebesinde meydana gelişi veya meydana gelmeye kabiliyetli oluşu, Allah'a göre hazır bir ilimdir, olacağı da olmuş gibi bilir, O'nun bilgisi dışında za-ten bir şey olamaz. O gizliyi, gaybı da bilir, açık ve aleni olan şeyleri de bilir. Allah duyularla algılanamayan şeyleri de bilir, hazır olanı da bilir. O yok olanı da bilir, mevcut olanı da bilir."*⁶⁷ Yazır'ın Allah'ın ilmine ilişkin yaptığı tefsire göre; Al-lah'ın bilgisi salt bilgi ile sınırlı değildir. Allah'ın ilmi aynı zamanda varlıkları tak-dir etmeyi, onları belirlemeyi ve yaratmayı da içermektedir.

Allah'ın canlı ve cansızlar hakkındaki sonsuz ilmi aynı zamanda gaybi bilgi-leri de kapsamaktadır. Kur'an ayetlerinden öğrendiğimiz göre gaybla ilgili bilgiler sadece Allah'a aittir. *"Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz) olmasın"*⁶⁸ *"Şüphe yok ki kıyametin ilmi Allah katındadır. O, yağmu-run yağacağını ve rahimlerde olanı da bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını ve nerede öleceğini bilmez. Gerçekten Allah her şeyi bilir ve her şeyden haberdardır"*⁶⁹ ayetleri bu gerçeği beyan etmektedir. İnsan, ileride başına ne geleceğini, eline ne geçeceğini, iyilik mi kötülük mü kazanacağını, kendi gayretiyle bilemez. Yine o, nerede ve ne zaman öleceğini de bilemez. Fakat Allah her şeyi bilir ve her şeyden haberdardır. Olmuşu, olacağı, görüleni, görülme-yeni, açığı, gizliyi, hepsini bilir.⁷⁰

Allah'ın olmuş ve olacak olan şeyleri bilmesi, O'nun ilminin bir gereğidir. İnsanlar açısından gelecekte olan şeyler Allah için 'gelecek' değildir. İnsanların

⁶⁶ er-Ra'd, 13/8-9.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, V, 128-129.

⁶⁸ el-En'am, 6/59.

⁶⁹ Lokman, 31/34.

⁷⁰ Bkz. Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, VI, 280.

gelecekle ilgili bazı tahmin ve bilgileri –meteorolojinin hava tahminleri gibi- sınırlı düzeyde olup geçicidir ve Allah'ın evrene koyduğu yasa ve imkânlarla bağlıdır. Allah'ın gayba ilişkin külli ilmi ise hiçbir şeye bağlı olmayıp ilahi boyuttadır.

Allah'ın kevnî olaylarla ilgili ezeli iradesi, bilgisi ve takdirinin anlaşılması konusunda herhangi bir problem yaşanmazken, insan irade ve fiilleri açısından meseleye bakıldığında durum farklılaşmaktadır. Allah'ın bütün mahlûkat için olan iradesi ve ilmi, insanın hür iradesi ve fiillerini kapsar mı? Allah her şeyi irade ediyorsa, insanın hür iradesi diye bir şey söz konusu olur mu? Allah her şeyi biliyorsa, insanın yaptıkları üzerinde bir zorlama ve baskı var mıdır?

Yukarıdaki sorulara cevap verilebilmesi için, Allah'ın iradesi ve ilmi, kâinata koyduğu yasalar ve hâkimiyeti ile beraber, insanın iradesi gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerekir. Çünkü Kur'an bize her ikisinin varlığından söz etmektedir. Kur'an ayetleri insanın kendi iradesiyle fiillerini gerçekleştirdiğini ve yaptığı iyilikler için mükâfat, kötülükler için de ceza alacağını bildirmektedir. O halde insan, yaptıklarından dolayı sorumlu tutulan irade sahibi bir varlık olmaktadır. Bu konuyu Kur'an şöyle beyan eder: *"Nefsinin arzusunu ilah edinen, Allah'ın (halini) bildiği için saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü?"*⁷¹

İnsanlar gerçekleştirdikleri fiillerinin veya karşılaştıkları olayların kendileri hakkında kesin bir şekilde hayır veya şer olduğunu bilemezler. Ancak Kur'an bütün bunların Allah tarafından bilindiğini şöyle haber verir: *"Savaş, hoşunuza gitmediği halde, size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki; bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz"*.⁷² Ayette belirtildiği üzere Allah, kulları için emrettiği şeylerde hangi yararların olduğunu ezeli bilgisiyle bilmektedir.

Allah'ın hayır ve şer olarak meydana gelecek olan bütün şeyleri gökler ve yer yaratılmadan önce ilahi ilmi ile ihata ettiğini Kur'an şöyle bildirmektedir: *"Bilmez misin ki, Allah gökte ve yerde ne varsa hepsini bilir. Muhakkak ki bunların hepsi bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) dır. Şüphesiz ki Allah'a göre bu çok kolaydır."*⁷³

Batı'da süreç felsefesi ışığında Allah'ın bilgisi ile ilgili tahliller yapılmıştır. Son dönem batılı filozoflardan Whitehead ve Hartshorne'un konu ile ilgili açıklamaları önemlidir. Whitehead ve Hartshorne, Allah'ı mutlak yönüyle zamana bağlı kılmazlar. Whitehead'a göre Allah'ın varlığı tarihin seyrine değil, tarihin seyri O'nun varlığına bağlıdır. O'nun kavramsal bilgisinin ezeli oluşu da bundan dolayıdır. Öyle görünüyor ki, Whitehead Allah için 'mazi'nin söz konusu olamayacağına inanır. Ama Allah için gelecek söz konusu mudur? Aydın'a göre, Allah her iki vechesiyle birlikte düşünüldüğünde Whitehead sisteminin bu soruya olumlu cevap vermesi kaçınılmazdır.⁷⁴

⁷¹ el-Câsiye, 45/23.

⁷² el-Bakara, 2/216.

⁷³ el-Hacc, 22/70.

⁷⁴ Aydın, a.g.m, s. 67.

Hartshorne ise söz konusu soruya olumlu cevabını açıkça şöyemekte ve düşüncesini şöyle savunmaktadır: "Allah şimdikiyi şimdi, geleceği de gelecek olarak bilir. Gelecek şöyle veya böyle belirlenmiş olan bir ihtimaller ve imkânlar sahasıdır. Eğer "Allah her şeyi bilir" ile anlatılmak istenen şey, Allah'ın imkânları, anahatları bilmesi ise doğrudur. Yok eğer geleceği, "sanki gerçeklik kazanmış olarak" bilmesi ise bu Allah'ın da, öteki bütün var olanların da elini kolunu bağlayan bir determinizmdir."⁷⁵

Hartshorne'a göre "her şeyi bilmek" zaman ötesinde bir bilgi anlamına gelmez. Allah ileride olacak bir olayın imkânını önceden bilir, olay meydana geldiğinde de gerçek olay olarak bilir ve böylece daha önce bildiğinden fazla bilmiş olur. Fakat her iki zamanda da -önce de, olaydan sonra da- ne var ise, onu bütünüyle bilir. Yani bilgide herhangi bir eksiklik yoktur. Bir anda imkân var, Allah onu bütünüyle bilmekte, başka bir anda gerçeklik var, Allah onu da bütünüyle bilmektedir. Bu Allah'a bir noksanlık getirir mi? Hartshorne'a göre klasik teistlerin büyük çoğunluğu bu soruya "evet" dedikleri için yanlışlığa ve tutarsızlığa düşmüşlerdir. Hartshorne'a göre soruyu "evet" şeklinde cevaplandırmak yanlıştır, çünkü ancak *olmuş olan* bir şeyin bilinmemesi cahilliktir. Eğer ortada bir realite olsa da Allah onu bilmeseydi, elbette eksiklik söz konusu olurdu. Bilgi sadece ve sadece realiteye tekabül ettiği sürece doğru olur. Realite henüz yoksa bilinecek olan şey nedir? Ve bu şey bilinmiyorsa, bilgisizlik bunun neresindedir? Asıl hata, olmayan bir şeyi olmuş gibi bilmektir. Doğru olan ise, henüz kesinlik ve belirlilik kazanmamış olanı, *nasıl ise öylece* bilmektir.⁷⁶

Süreç felsefesinin temel ilkelerini benimseyen Muhammed İkbal'e göre; Allah'ın kendine özgü yetkinliği, şüphe yok ki kendine özgü bir bilgiyi gerektirir. Biz dışımızda bulunan bir nesneyi bir "başka" varlık olarak alır ve onu öylece bilgi objesi olarak kabul ederiz. İkbal'e göre böyle bir bilgi fiilini, kapsamını her şeyi içine alacak şekilde genişletsek bile Allah'a atfedemeyiz. Allah'ın dışında kalan başka bir varlık olmadığına göre, başka bir ifadeyle, O, "muhit" olduğuna göre, âleme dışarıdan bakarak bilgi sahibi olmaz.⁷⁷

Süreç felsefesi filozoflarının Allah'ın bilgisi hakkındaki düşüncelerinin ilk nüvelerini İslâm alimlerinde görmek mümkündür. Örneğin Ebû Hanîfe'nin daha önce naklettiğimiz "Allah'ın 'Levh' teki yazısı hüküm olarak değil, vasıf olarak mevcuttur. Allah'ın bilmesi; yok olanı yokluğu halinde yok olarak, var olanı da varlığı halinde var olarak bilmedir. Ayakta olanı o haliyle, oturanı da oturduğu haliyle bilir"⁷⁸ şeklindeki görüşü, geleceğin ihtimaller ve imkânlar sahası olması anlamında önemlidir.

⁷⁵ Hartshorne, *Man's Vision of God*' dan nkl. Aydın, a.g.m, s. 68.

⁷⁶ Aydın, a.g.m, s. 68.

⁷⁷ İqbal, *Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 68; Aydın, "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi" s. 67.

⁷⁸ Bkz. Ebu Hanife, *Fıkıh-ı Ekber*. s. 72; Sinanoğlu, "Allah'ın Ezeli İlminin İnsan Özgürlüğünü Kuşatıcılığı Sorunu", s. 30.

Süreç felsefesi filozoflarından Whitehead, yukarıda zikrettiğimiz ifadelerinde; "Allah'ın varlığı tarihin seyrine değil, tarihin seyri O'nun varlığına bağlıdır. O'nun kavramsal bilgisinin ezeli oluşu da bundan dolaydır" diyor. Ancak bundan önce, Allah'ın zamana bağlı olmadığı gerçeğini İbn Arabi "hazır olma" prensibine göre şöyle ifade etmiştir: "Her şey başlangıçsız ve sonsuz varlıkta hep birlikte vardır. Değişme ve zaman insanın vehmidir. Her şey aynı zamanda vardır. Gerçek olan geçmiş ve gelecek değil, değişmeyen andır. Yalnız bu değişmez ezeli varlıkta yaratılış, doğuş, değişiş değil, gizliden açığa çıkan ezeli bir "hazır oluş" vardır. İbn Arabi'ye göre bütün varlık "hazır" dır. Ve bu hazır oluş sonsuzlukta hiçbir boşluk ve yokluk yeri bırakmamak üzere tam bir hazır oluştur."⁷⁹

"Allah'ın hür bir irade imkânı verdiği insanın, bu imkânını gerçek anlamda kullanabilmesi için geleceğin belirlenmemiş olması gerekir" şeklindeki bir görüş,⁸⁰ insan hürriyet ve iradesine yer bulmak açısından makul görünmektedir. Ancak bu görüşü Allah'ın 'gayb'ı bildiğini ifade eden Kur'an ayetleri ile telif etmek zor görünmektedir. Allah'ın "Âlim" isminden bahseden ayetlere baktığımızda, zaman problemi olmayan Allah'ın geleceği bilmesi, O'nun ilminin bir gereği olmaktadır. Allah'ın "Âlim" sıfatı, O'nun zaman ve mekân kaydı olmaksızın, büyük-küçük, gizli-aşikâr, her şeyi, her hadiseyi hakkıyla bilmesi demektir.⁸¹ Nitekim Yunus Suresi'nin 61. ayeti, Allah'ın zaman ve mekân farkı olmaksızın her şeyi ilmiyle kuşattığına bir örnektir: "(Ey Muhammed) Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur'an'dan ne okursan oku ve (ey insanlar) hangi şeyi yaparsanız yapın, siz ona daldığınızda biz sizi mutlaka görürüz. Ne yerde, ne gökte, zerre ağırlığınca, (hatta) bu zerre-den daha küçük veya daha büyük olsun, hiçbir şey Rabbinden uzak (gizli) olmaz; hepsi muhakkak apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) dır."

Allah'ın ilmi insan fiilleri üzerinde herhangi bir zorlama meydana getirmez, çünkü Allah'ın ilmi maluma tabidir. Allah'ın ilminin maluma tabi olduğu söylendiği zaman, Allah'ın mutlak iradesi ve izni dahilinde, fakat O'ndan bağımsız, insanın iradesi kabul edilmiş olur. Allah için zaman söz konusu olmadığı için, Allah önceden bilir veya ezelde bilir demenin anlamı yoktur. Önemli olan, irade ve hareket olarak insanın hür fiilinin, Allah'ın ilmine konu olmadan 'evvel' ortaya çıktığını ve Allah'ın sonsuz yaratma alternatiflerinden 'insan' yaratma çeşidinde, bu yetkiyi (hürriyeti) insana verdiğini kabul etmektir. İster kâinat, isterse insan cinsi karşısında diri, aktif, dinamik, her an irade eden Allah tasavvuru bunu gerektirir.⁸²

Allah'ın insanların fiil ve davranışlarını ezeli ilmiyle bilmesinin, onlar üzerinde bir zorlama meydana getirmediği hususuyla ilgili olarak, Hz. Ömer'in naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın sizin hakkınızdaki ilmi, sizi gölgeleyen gök ve sizi üzerinde taşıyan yer gibidir. Nasıl siz, gökten ve yerden çıkmaya muktedir değilseniz, aynı şekilde Allah'ın ilminden de çıkmaya

⁷⁹ Ülken, *İslâm Düşüncesi*, s. 220.

⁸⁰ Bkz. Özdemir, "Ezeli Bilgi Anlayışının Problematik Yönü", *CÜİFD*, Sivas, 2002, V/I, s. 225.

⁸¹ Bkz. Yurdagör, *Esmâ-i Hüsnâ*, s.111.

⁸² Güler, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*, s. 100.

gücünüz yetmez. Nasıl gök ve yer sizi günah işlemeye sevketmiyorsa, bunun gibi Allah'ın ilmi de sizi o günahları işlemeye zorlamıyor."⁸³ Hz. Peygamber'den nakle-dilen bu hadiste verilen örneklerle, Allah'ın iradesi ve ilmi karşısında insanın özgür iradesiyle yaptığı fiillerde herhangi bir zorlamanın olmadığını bildirmiş olmaktadır. Buna göre Allah'ın ilmi, Allah'a özgü ve bütün varlığı tüm yönleriyle kuşatan bir bilgidir. Söz konusu kuşatmanın içine iradeli, iradesiz, bütün varlıklar girmekte ve onun dışında bir şey kalmamaktadır.

Kur'an, Allah'ın, bilgisi ile bütün varlıklara her yönüyle hâkim olduğunu, hiçbir şeyin onun bilgisi dışında kalmadığını bildirmektedir. Durum böyle olunca diğer varlıklardan irade özgürlüğü yönüyle farklı olan insan da bu çerçevenin içinde yerini almış olmaktadır. Öyle ki, insan sahip olduğu irade ile istediği veya istemediği, tercih ettiği veya etmediği bütün hal ve durumlar da Allah'ın ilmiyle kuşatılmıştır. Çünkü insana irade kabiliyetini veren, bu iradesini kullanma yetisini bahşeden yine Allah'tır. İnsanın iradesini iyi veya kötü yönde kullanması için ona serbest bir alan açan da Allah'tır. Kur'an ayetlerinden anlaşıldığına göre Allah, insanın iradesiyle tercih ettiği fiilleri zaman farkı olmadan bilir ve bu fiilleri için insana bir zorlamada bulunmaz. Tanınan serbest alan içinde insan, fiillerini özgürce yapar ve sonuçlarına katlanır. Buna göre salih amel işleyene sevap, kötülük yapana ise günah yazılır.

4. Kur'an'da İnsan Özgürlüğü

İnsanın irade sahibi olduğu ve fiillerini kendi hür iradesiyle gerçekleştirdiği, yaşanan ve hissedilen bir gerçektir. İnsanın fiillerini kendi hür iradesiyle seçtiği, dolayısıyla bu fiillerinden sorumlu olduğu, Kur'an ayetlerinde belirtilmiştir. Kur'an bir taraftan Allah'ın mutlak irade sahibi olduğunu bildirirken, diğer taraftan insanın da irade sahibi olduğunu zikreder. İlk bakışta bir tenakuz varmış gibi görünen Kur'an ayetleri, Kur'an bütünlüğü içinde ele alındığı zaman, herhangi bir çelişkinin olmadığı görülmektedir. Allah'ın iradesinden haber veren ayetler, O'nun iradesinin, mutlak, eşsiz ve ezeli olduğunu, var olan her şeyin Allah'ın iradesi ile ihata edildiğini vurgular. İnsana ait olan iradede bahseden ayetler ise, insanın sınırlı ve cüzi olan iradesini ortaya koyar. İnsanın kendi iradesiyle seçtiği bir şeyin Allah'ın iradesine ters düşmesi söz konusu değildir.⁸⁴ Eğer Allah insana irade etme imkânı vermeseydi, insan iradesinden bahsetmek mümkün olmazdı.

Allah'ın mutlak iradesi dahilinde insanın irade sahibi olması, fiillerini hür bir şekilde gerçekleştirme imkânı sağlamaktadır. Allah'ın hürriyet vermediği canlılarda akıl olmadığı gibi sorumluluk da yoktur. İnsan ise akıl, irade ve beraberinde sorumluluk sahibi bir varlıktır. Allah'ın mutlak iradesi dahilinde insan iradesinin imkânı nasıl olabilir? gibi bir soruya ancak şöyle cevap verilebilir. Allah'ın aşkın ve

⁸³ Râzî, *Mefatihu'l-Gayb*, II,50. Bu hadis, muteber hadis kaynaklarında tesbit edilememiştir.

⁸⁴ Bkz. el-Butî, *İslâm Akaidi*, s. 162; Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an Bütünlüğü İçinde Tahlili", s. 28-31.

sınırsız olan iradesi ve ilmi, fizik dünyaya ait olan ve sınırlı bir canlı olan insanın hürriyet dünyasını kuşatabilme imkânından dolayıdır.

Kur'an'da Allah'ın mutlak iradesi yanında insanın özgür bir iradeye sahip olduğunu belirten ve onun gerçek anlamda fail olduğuna delalet eden çok sayıda ayet mevcuttur. Biz bunlardan birkaçını ele alacağız. Bu ayetlerden birisi, insanın yaptıklarının karşılığını alacağını bildiren "...Herkes kazandığı tastamam verilecektir..."⁸⁵ ayetidir. Burada insanın dünyada hayır ve şer adına işlediği her şeyin onun kendi kazancı olarak ahirette karşısına çıkacağı belirtilmektedir. Kur'an, bu ayet ile insanın gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarıyla elde ettiklerinin, onun iradesinin ve tercihinin eseri olduğu ve bunun karşılığında kendisine verileceğini bildirmektedir.

Kur'an insanın bireysel olarak hür bir iradeye sahip olduğunu, iradesini iyi veya kötü yönde kullanmasının onun inisiyatifinde olduğunu şöyle bildirir. "*Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör.*"⁸⁶ "*Ve de ki hak Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.*"⁸⁷ Bu ayetlerde, insana imkân tanındığı, şükretme ya da nankör olmada tercihin insana ait olduğu belirtilmektedir. Ayrıca iman veya inkâr arasında karar verme hususunda da tercihin yine insanın kendisine bırakıldığı bildirilmekte ve dolayısıyla insanın tercihlerini yapmakta özgür olduğu beyan edilmektedir.

Her bireyin özgür iradesiyle yaptıklarının onun yararına veya zararına olacağını Kur'an; "*Herkesin kazandığı ya kendi lehine ya da aleyhinedir.*"⁸⁸ "*Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara asla zulmedici değildir.*"⁸⁹ "...Kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir. Kim de saparsa kendi aleyhine sapmış olur..."⁹⁰ ayetleriyle beyan eder. Allah'ın, insanı yaptıklarından sorumlu tutması ve yaptıklarının sonucuna göre ona mükâfat veya ceza vermesi, hem Allah'ın koyduğu adalet ilkesi ve hem de insanın ahlâkî sorumluluğunun neticesidir.

Allah insanları iyilik yapmaya teşvik ederken, aynı zamanda onları kötülük işlemekten men etmektedir. Aynı zamanda Allah, kötülük yapanların, yaptıklarının sonucuna katlanacaklarını, daha önceki milletler üzerinden şu örneklerle somutlaştırmaktadır. "*Başınıza gelen herhangi bir musibet ellerinizle işlediklerinizden dolayıdır.*"⁹¹ "*Yaptıklarından dolayı, başlarına bir musibet geldiğinde: "Rabbimiz! Bize bir peygamber gönderseydin de, ayetlerine uysak ve müminlerden olsaydık olmaz mıydı?" derler.*"⁹² "*İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma*

⁸⁵ el-Bakara, 2/281.

⁸⁶ el-İnsan, 76/3.

⁸⁷ el-Kehf, 18/29,

⁸⁸ el-Bakara, 2/286.

⁸⁹ el-Fussilet, 41/46.

⁹⁰ ez-Zümer, 39/41.

⁹¹ eş-Şûra, 42/30.

⁹² el-Kasas, 28/47.

ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”⁹³

Kişisel davranışlarda fiil, insan tarafından, onun iradesi ve hür seçimiyle yapılıyor. İnsanın seçimine göre de Allah, o fiili yaratıyor ve bundan dolayı onu sorumlu tutuyor. Bunun gibi, toplumsal fiiller de toplumun tercihleri doğrultusunda Allah tarafından yaratılırlar. Nitekim Kur’an’da “Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez...”⁹⁴ “Bu yaptığınızın karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına asla zulmetmez”⁹⁵ buyurularak, toplumsal değişimin ve dönüşümlerin o toplumların tercihleri doğrultusunda Allah tarafından gerçekleştirildiği, bu tercihe göre şekillenen ilahi iradenin bir toplumun kötülüğünü dilemesinden sonra artık geri dönüşün olmadığı belirtilmektedir.⁹⁶

Gerçek hayata baktığımızda, kişisel olarak yapıp ettiklerimizin karşılığını görerek bizzat tecrübe etmekteyiz. İsteklerimizi hür irademizle, yaşayarak idrak etmekteyiz. Toplumların başlarına gelenlerin de bizatihî o toplumu oluşturan bireylerin yapıp ettiklerinin sonucu olduğunu Kur’an haber vermektedir.

Allah, insanı ve toplumları bireysel ve toplumsal irade imkanıyla donatmış ve gerekli uyarıları da yapmıştır. O, insanın irade sahibi bir varlık olduğunu farklı bağlamlarda ifade ettiğine göre, insanın hür bir iradeye sahip olduğu ve bu iradesi sonucu özgür bir varlık olduğu âşikardır. Bununla beraber insanın bütün iradî fiillerinin, hal ve hareketlerinin Allah’ın mutlak iradesi ve ilminin sınırları içerisinde olduğu da Kur’an’ın müteaddit defalar bildirdiği bir gerçektir. Allah’ın koyduğu yasalar çerçevesinde insan, özgürlüğünü çeşitli fiil ve davranışlarıyla gerçekleştirmektedir. İrade hürriyetinden bahseden âyetler insana yönelik olup, onun neleri yapabileceğini gösterirken, insandan irade ve seçimi kaldırdığı görünen âyetler ise Allah’a yönelik olup, insanın gücünün imkânını ve sınırını tayin etmektedir.

SONUÇ

İrade sıfatı öncelikle Allah’ın dilemesi anlamında olmakla beraber, O’nun evrendeki idare ve hâkimiyeti anlamına da gelmektedir. Evreni ve içindeki her şeyi yaratan Allah’ın, bu varlıklar üzerinde ilmiyle bir hâkimiyet kurması ve her şeyi iradesiyle koyduğu yasalarla idare etmesi tabiidir. Böyle olunca Allah’ın her şeyi iradesine göre tanzim etmesi ve yönlendirmesi O’nun ilahlığının tabii bir sonucu olmaktadır.

İnsan iradesine yer veren ayetlerde, insanların fiillerinde tasarrufları olmakla beraber, Allah’ın irade ve ilminin insanların irade ve fiillerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Ancak Allah’ın bu irade ve ilmi, insanların kendi irade ve tercihlerini herhangi bir yönde kullanmalarına bir engel teşkil etmemektedir. Bu durumu,

⁹³ er-Rum, 30/41.

⁹⁴ er-Ra’d, 13/11.

⁹⁵ Al-i İmran, 3/182.

⁹⁶ Kılavuz, “Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm’a Giriş, s. 161-162.

insanlar, pratik hayatta yaşayarak görmekte ve fiillerini hür iradeleriyle gerçekleştirmektedirler. O halde burada anlaşılması ve kabul edilmesi gereken şey; Kur'an ayetlerinde bildirildiği üzere genel kapsam anlamında Allah'ın mutlak irade ve ilminin her şeyi içine almasıdır. İnsanlar uzayın sınırlarını aşamadıkları gibi, Allah'ın irade ve ilminin sınırlarını da aşamazlar. Bu Kur'an ayetlerinin bildirdiği bir gerçektir. Kur'an ayetlerinin açık bir şekilde ifade ettiği bir diğer gerçek ise; insanların fiillerini özgürce ortaya koydukları ve fiillerinden sorumlu olduklarıdır.

İslâm düşünce tarihinde Mu'tezile âlimleri, insanın iradesinde özgür olduğunu, fiillerini Allah'ın iradesi olmadan gerçekleştirdiklerini söylemişlerdir. Onlara göre Allah'ın iradesi hadistir ve Allah'ın mürîd oluşunu, mürîd olmadığı bir andan sonradır. Mu'tezile, insan iradesine yer bulmak için Allah'ın iradesi hadistir demek zorunda kalmıştır. Ancak Mu'tezile'nin bu görüşünü, Allah'ın mutlak iradesinden haber veren Kur'an ayetleriyle telif etmek zordur.

Diğer taraftan Ehl-i Sünnet'in Eş'arî ekolüne mensup kelâm âlimleri, âyetlerde bildirilen Allah'ın mutlak iradesine hâlel getirmemek endişesiyle insanın özgür bir iradeye sahip olduğunu söyleyememişler, ancak "insan ihtiyarında mecburdur" diyebilmişlerdir. Matürîdî âlimler ise insanın özgür bir irade sahibi olduğunu kanıtlamak için, insanın cüzi iradesinin yaratılmamış olduğunu ortaya koyarak bu hususta bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır.

Allah'ın mutlak iradesi ve ilmi karşısında insanın özgür bir iradesinin olup olmadığı konusunda nihai olarak şunu söyleyebiliriz. Kur'an'ın bildirdiği üzere Allah'ın iradesi ve ilmi mutlak ve ezelidir. Fakat Allah'ın mutlak iradesi ve ilmi, insanın hür iradesi önünde bir engel değildir ve insan fiillerini özgür bir şekilde gerçekleştirir. Nitekim insan, özgürlüğünü, fiillerini, istek ve tercihleri yönünde gerçekleştirmek suretiyle yaşamaktadır. Başka bir ifadeyle insanlar, Allah'ın kendilerine sunduğu çeşitli imkânları kullandıkları gibi, irade imkânını da kullanmaktadırlar. Dolayısıyla insanlar gerçekleştirdikleri iyi veya kötü fiillerinden sorumludurlar ve karşılıklarını da göreceklerdir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, Ramazan, "Kelâmi Ayetleri Okumada Anlama Yöntemi" *CÜİFD*, 1996/I.
 Aydın, Mehmet. S, "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *AÜİFD*, XXVII.
 Bağdadî, Abdulkâhir, *Usûli'd-Din*, s. Beyrut, 2002.
 el-Butî, Ramazan, *İslâm Akaidi, (Kübra'l-Yakiniyyât'il-Kevniyye)* Çev. M. Yolcu, H. Altınalan, İstanbul, 1986, s. 162
 Cürcani, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevakıf*, Beyrut, 1998.
 Cürcani, *et-Ta'rifat*, İstanbul, 1318.
 el-Eş'arî Ebu'l-Hasan, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Kahire, 1955.
 Makalatu'l-İslamiyyin, Beyrut, 1995.
 el-Luma', Kahire, 1955.
 Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara, 1998.
 Gündoğar, Hamdi, *Fahreddin er-Râzî'de İnsan Fiilleri*, İstanbul, 2010.
 Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde)*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1992.
 İbn Hümâm, *el-Müsayere fi'l-Akâidi'l-Münciyeti fi'l-Ahira*, İstanbul, 1979.

- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, 1955.
- İbn Rüşd, *el-Keşf-an-Menahic'l-Edille*, Çev. N. Ayasbeyoğlu, Ankara, 1955.
- İqbal, Muhammad, *Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s. 68. Lahore, 1958.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Haz. Sabri Hizmetli) Ankara, 1981
- Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, Kahire, 1965.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul, 2007.
- Kutluboğa, M. b. Ömer, *Şerhu'l-Müsayere*, İstanbul, 1979
- el-Matürîdî Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*. Haz. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Ankara, 2005.
- Memiş, Murat, "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşiet Kavramları" *DEÜİFD*, XXXI/2010.
- Mustafa Sabri, *İnsan ve Kader*, (*Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultani'l Kader*) Çev. İsa Doğan, İstanbul, 1989.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1995.
- Özdemir, Metin, "Ezeli Bilgi Anlayışının Problematik Yönü", *CÜİFD*, Sivas, 2002, V/I.
- Özler, Mevlüt, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an Bütünlüğü İçinde Tahlili", *Ekev Akademi Der*, 1998, I/3. Sayı.
- Râğıp el-İsfahânî, *Müfredât*, Beyrut, trs.
- Râzî, Fahreddin, *Mefatihu'l-Ğayb*. Tah. İmad Zeki el- Barudiy, Kahire, 2003.
-, *el-Metâlibu'l-Aliye Mine'l-İlmi'l-İlahi*, Beyrut, 1999.
- Seyyid Bey, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul, 1338.
- Sinanoğlu, Abdülhamit, "Allah'ın Ezeli İlminin İnsan Özgürlüğünü Kuşatıcılığı Sorunu", *KSÜİFD*, 2004/4.
- Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 2001.
- Tehanevi, *Keşşafu Istılahati'l-Funûn*, Kalkuta, 1862.
- Toprak, Süleyman, "İnsanın Fiilleri Konusunda Matürîdî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf", *SÜİFD*, 1990/3.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, İstanbul, 2005.
- Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, ts.
- Yeprem, M. Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî*, İstanbul, 1997.
- Yurdagür, Metin, *Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul, 1996.